

Mondatszerkesztés a török nyelvből készült műfordításokban

Rácz Katalin

E-mail: katalinracz@gmail.com

Kivonat: A tanulmány a török nyelv fordítása során jelentkező fordítási problémák egy szeletét tárja fel műfordítások elemzésének tapasztalataira támaszkodva. A két nyelv mondatszerkesztési sajátosságait összevetve olyan jellegzetességeket tár fel, különös tekintettel az alárendelő összetett mondatok felépítésére, amelyek segíthetik a fordítói munkát, de akár a nyelvoktatás területén is felhasználható eredménnyel szolgálhatnak. Mivel a török és a magyar nyelv mondatszerkesztési sajátosságainak különbségéből adódó probléma nem korlátozódik kizárólag a két nyelv viszonylatára, hanem megfigyelhető más nyelvekben is, mint például az azeri, az üzbég, a mongol vagy a japán, így tágabb keretben a tanulmány arra is keresi a választ, hogy milyen műveletek jellemzők olyan fordítási irányban, amely nem indoeurópai nyelvről történik. A tanulmány összegzi néhány, nyomtatásban is megjelent műfordítás tapasztalatait az alárendelő összetett mondatok fordításának grammatikai sajátosságaira vonatkozóan, majd kezdő fordítók munkáit áttekintve az egyéni fordítói döntések hátterére fókuszálva árnyalja a következtetéseket.

Kulcsszavak: török nyelv, mondatszerkesztés, összetett mondat, alárendelés, műfordítás

1. A műfordítás és a török nyelv

Írásom egy, a fordítás szempontjából kevésbé preferált nyelv, a török nyelv fordítása során jelentkező problémák egy szeletét tárja fel műfordítások elemzésének tapasztalatai alapján. Céлом, hogy a két nyelv mondatszerkesztési sajátosságainak összevetésével olyan jellegzetességeket tárjak fel intuitív módon létrejött fordítások alapján, amelyek segíthetik a fordítói munkát, de akár a nyelvoktatás területén is felhasználható eredménnyel szolgálhatnak. Mivel a két nyelv mondatszerkesztési sajátosságainak különbségéből adódó probléma megfigyelhető más nyelvekben is, mint például az azeri, az üzbég, a mongol vagy a japán, így tágabb keretben arra is keresem a választ, hogy milyen műveletek jellemzők olyan fordítási irányban, amely nem indoeurópai nyelvről történik.

Magyarországon az elmúlt évtizedekben kevés mű jelent meg török szerzők munkáiból, és még szűkebb azoknak a műveknek a köre, amelyeknél a fordítás az eredeti nyelv alapján készült. 1974-ben jelent meg egy gyűjteményes

kötet *Török elbeszélők* címen (Rubovszky 1974), majd Orhan Pamuk 2006-ban elnyert Nobel-díja adott némi lendületet a török irodalom fordításának. Korábban csak közvetítő nyelves fordításban jelent meg *A fehér kastély* című regénye Magyarországon (Pamuk 2000), a díj elnyerését követően azonban sorra jelentek meg regényei az eredeti nyelvből fordítva, továbbá más kortárs török szerzők, főleg Elif Şafak író regényei is elérhetővé váltak magyar nyelven.

A törökből fordított művekből válogatott, mintegy száz tételből álló példanyag részletes elemzéséből kristályosodott ki, hogy milyen jellegzetes megoldások alkalmazhatók a török összetett mondatok fordításánál.

2. A török mondat szerkesztés sajátosságai és a fordítás

Mondattani szempontból a török nyelvű szövegek magyar nyelvre fordításakor a legnagyobb nehézséget a török nyelv szórendje jelenti. A török nyelvben ugyanis az állítmány a mondat végén áll, ami fokozottan érvényes írott szövegek esetén. Mellérendelő összetett mondatok fordítása során ez nem jelent problémát, mivel a tagmondatok a magyarhoz hasonlóan kötőszó segítségével kapcsolódnak egymáshoz, alárendelő mondatok esetében azonban a török nyelv jellemzően bonyolultabb szerkezetet használ. A főmondat állítmánya kerül mondatvégi pozícióba, a főmondat bővítményei, köztük a mellékmondat is balról bővíti a főmondatot, formailag azonban nem található meg benne két tagmondat. A magyar alárendelő összetett mondat kritériumai szerint az alárendelő mondat két tagmondatból: főmondatból és mellékmondatból álló tagmondat együttes (Haader 2000: 472). Összetett mondatnak pedig az tekinthető, ahol legalább két alany-állítmányi viszony vagy tagolatlan egység található (Keszler 2000b: 461). További eltérés, hogy sem kötőszó, sem utalószó nem szerepel a török struktúrában. Az alábbi példamondatban, illetve fordításában jól érzékelhető a két mondat szerkesztés különbsége.

- (1) *Sonra çeşme dediğimiz düzeni harekete geçirirler.* (Pamuk 2005: 27)
- (1a) Szó szerint (A zárójeles részekkel a könnyebb érthetőség kedvéért egészítem ki a szavakat): ‘Után(a) kút(nak) nevezünk szerkezetet mozgásba haladtattuk.’
- (1b) Ezek után azt a szerkezetet indítottuk be, melynek a „forrás” nevet adtuk. (Csirkés 2006a: 34)

A mondat végén található állítmány (*harekete geçirirler*) jelentése ‘(mozgásba) hoztuk’, azaz ‘beindítottuk’, ennek tárgyi bővítménye a ‘szerkezet’ jelentésű *düzen*. Az alárendelő összetett mondat mellékmondatában szereplő *nevet adtuk, nevezünk* állítmány, amely a magyar mondatban igeként jelenik meg, a török mondatban formailag igenév: *dediğimiz*.

Bár a török szerkezetben nem szerepelnek vesszővel elválasztott tagmondatok, Tahsin Banguoğlu *Török Nyelvtana* (Türkçenin Grameri) a formát mégis az alárendelő összetett mondatok különböző típusai között tárgyalja (Banguoğlu 1998: 562–585). Banguoğlu szerint az összetett mondatot megha-

tározó kritérium nem a tagmondatok, hanem a predikatív viszonyok száma. Az alárendelő mellékmondatot úgynevezett belső mondatként írja le, amelynek jellegzetessége, hogy a főmondat egy összetevőjét fejt ki. Az igenévi forma viszont azt eredményezi, hogy a bővítménynek saját alanya lehet, amely rejtetten vagy önálló mondatrészként meg is jelenik a mondatban.

Az előbbi példa alapján kézenfekvőnek tűnhet, hogy az igeneves alakot tartalmazó szerkezeteket alárendelő összetett mondat mellékmondataként kell fordítani. Műfordítások számos példája igazolja azonban, hogy gyakran nehezen megvalósítható a mellékmondatos forma a fordításban. Emellett az is jellemző, hogy a fordítók gyakran olyankor is eltérnek a mellékmondatos formától, amikor az elvileg lehetséges volna.

2.1. A grammatikai átváltások jellemzői

A példák elemzése rámutatott, hogy a mellékmondattá emelés sok esetben valóban csak egy a lehetséges megoldások közül.¹ A különböző alárendelő viszonyok eltérnek abból a szempontból, hogy mennyire jellemző rájuk a grammatikai felemelés (mellékmondattá alakítás) a fordításban. Egy skálán elhelyezve a tárgyi alárendelésre jellemző leginkább, hogy a fordításban is tárgyi alárendelő mellékmondat jelenik meg. Az alábbi mondatban például a fordító más megoldással kísérletezik, egyszerűsíteni próbálja a többszörös alárendelést, ami zavart okoz a magyar szöveg koherens értelmezésében.

- (2) Eđer Mustafa ömrü hayatında daha evvel bir Amerikalı ile sohbet etmiş olsaydı, Yerlilerin Coğrafya Korkusu Refleksini teşhis edebilirdi. Hani şu nice Amerikalı'nın dünya tarihi ya da coğrafyası hakkında yeterli bilgi sahibi *olmadıklarım hissetikleri* andaki reflexleri. (Şafak 2006: 59)
- (2a) Szó szerint: 'Ha Mustafa életében korábban egy amerikaival beszélgetést csinált volna, a Helyieknek a Földrajz(tóli) Féleleme Reflexét diagnosztizálhatta volna. Vagyis a sok amerikaiak a világ történelme vagy földrajza témájában elegendő tudás birtokosa *nem létét érzett pillanat reflexét.*'
- (2b) Ha Mustafa eddigi élete során beszélt már Amerikaiakkal, bizonyára ráismert az amerikaiak földrajztól való rettegésének reflexére. Azt az érzést, hogy nem tudnak eleget a világtörténelemről és a földrajzról. (Nagy és Sipos 2009: 60)

A skálán ezután azok a határozói viszonyok következnek, amelyek a magyar nyelvben is gyakran fordulnak elő alárendelő mondatban, így az okhatározói, az időhatározói és a módhatározói alárendelés. Bár ezekben az esetekben is a leggyakoribb az alárendelői viszonynak megfelelő mellékmondat megjelenése a fordításban, bizonyos jól körülírható szituációkban egyéb megoldások is előfordulnak, például változatosabb a tagmondatok elrendezése és a kötőszóhasználat.

A főnevek jelzői bővítményeként megjelenő igenév fordításánál egyenértékű megoldásnak számít a jelzői mellékmondattal való fordítás, illetve az egysze-

rú mondattá való alakítás. A szöveg kontextusa befolyásolja, hogy melyik megoldás adekvát egy adott szövegrésznél. Az alább idézetek fordításánál mindkét átalakításra látható példa.

- (3) Pat diye atıyorum kendimi *bilmediğim sulara*, bakalım yüzebiliyor muyum diye? (Şafak 2007: 154)
- (3a) Szó szerint: ‘Zsupsz mondván dobom magam *nem ismertem vizekbe*, lássuk, tudok-e úszni?’
- (3b) *Mély vízbe* ugrom, hogy lássam, tudok-e úszni? (Sipos 2011: 154)
- (4) Bu yazarlar arasında kendimi en yakın *hissettiğim romancı* Tanpınar ile annemin beni Beyoğlu’na ilk götürdüğü zamanlar mutlaka karsılaşmış olmalıydım. (Pamuk 2006b: 108)
- (4a) Szó szerint: ‘Ezen írók között magamat legközelebb(inék) *éreztem regényíró* Tanpınarral anyámnak engem Beyoğluba először vitte időben mindenképpen találkoztottnak kellett lennem (vele).’
- (4b) Akkoriban, amikor anyámmal először jártam Beyoğluban, feltétlenül találkoztam kellett *Tanpınarral, akihez* a legjobban *kötődöm* a négyük közül. (Nemes 2007a: 137)

A fordítás szempontjából a legösszetettebb csoportot a fokhatározói és a tekin-tethatározói alárendeléseknek a fordítása képezi, mert ezek a magyar nyelvben mellékmondat formájában ritkán fordulnak elő, illetve használatuk jelentősen eltér a török nyelvbéli használattól. Az alábbi idézetben a tekintethatározói viszony például csak egy teljesen más jellegű tagmondat betoldásával oldható fel a fordításban.

- (5) Görevle Anadolu’ya ilk gittiği zaman, demek ki teğmen rütbesindeyken, Hamit Kaplan’ın gençlik güreşlerini *izleyebildiğine göre*, Celâl’in yaşlarında olmalıydı. (Pamuk 1991: 301)
- (5a) Szó szerint: ‘Feladattal Anatóliába először mente idő(ben), tehát hadnagy rangjában(léte)kor, Hamit Kaplannak fiatalkori birkózásait *nézni tudta voltára nézve*, Celâlnak az éveiben kellett lennie.’
- (5b) Amikor először nevezték ki Anatóliába, tehát hadnagy korában *látta* fiatalon birkózni Hamit Kaplant, *ami azt jelenti, hogy* egyidős lehet Celállal. (Tasnádi 2008: 420)

A különböző alárendelő viszonyokra egyöntetűen jellemző, hogy alárendelő mellékmondat szerepeltetése esetén a fordítások kerülnek az utalószó használatát, változatos azonban a kötőszóhasználat.

Azoknál a szerkezeteknél, ahol nem jelent meg alárendelő mellékmondat a fordításban, jellemző megoldás az egyszerű mondattá való átalakítás. Ennek eredményeként azonban gyakran következik be jelentésváltozás, grammatikai csere, illetve kihagyás a forrásnyelvi szöveghez képest.

Az alárendelő mellékmondattá való felemelés és az egyszerű mondattá való átalakítás mellett egyes típusok olyan megoldásokat is eredményeztek a fordí-

tásban, amelyek más jellegű mellérendelő tagmondatot vagy szeretlen részt tartalmazó összetett mondatot hoztak létre.

A példaanyag elemzése három olyan jelenséget is a felszínre hozott, amely befolyásolja a grammatikai átváltások működését az alárendelő mondatokban. Egyes igenevek jelentése, a létige használata, illetve a többszörösen összetett, bonyolult mondat szerkezetek sajátos megoldásokat eredményeznek a fordításokban. A létigének és bizonyos igeneveknek az eredeti szövegben jellemzően csak grammatikai, szövegszervező funkciójuk van, ezért ezek az elemek csekély információtartalmuk miatt a fordításokból részben vagy egészben hiányozhatnak. A többszörösen összetett mondatok esetén pedig a bonyolult szerkezet befolyásolhatja a fordítás során alkalmazott grammatikai átváltási műveletek sorrendiségét. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy a fordítás nem lehet csupán ösztönösen végrehajtott műveletek sorozata, fontos, hogy a fordítók időt szánjanak a forrásnyelvi szöveg nyelvtani felépítésének értelmezésére, hogy elkerülhetőek legyenek a félrefordítások.

2.2. Grammatikán kívüli tényezők a fordításban

A grammatikai eltéréseken túl egyéb fordítói megfontolások is befolyásolhatják a mondat szerkesztést. Egyes fordítók jobban tisztelgetnek a forrásnyelvi szöveget, míg mások inkább ragaszkodnak a célnyelvi norma követéséhez. Adott nyelvpár esetében egy bizonyos szerkezetre kialakult fordítási gyakorlat fordítási normává válhat, amelyet nem nyelvi kényszerből, hanem a kialakult hagyományhoz igazodva követnek a fordítók, de akár a szöveg műfaja is befolyásolhatja a fordítói döntéseket. Illetve jellemző lehet az explicitáció elvének alkalmazása is, azaz, hogy ha a fordító több megoldás közül választhat, akkor általában a kifejtettebb forma mellett dönt (Klaudy 1999a).

Felvetődhet a kérdés, hogy vajon mi készíti a fordítót, hogy egy bizonyos megoldás mellett döntsön. A továbbiakban néhány példán keresztül azt mutatom be, hogy a grammatikától független elvek hogyan hatnak az átváltási műveletek megvalósítására. Mindehhez Hatice Meryem író *Lüzumsuz adam* ('A haszontalan ember') című novellájának különböző fordításait használom. A fordítások 2011 tavaszán az ELTE Török Tanszékének műfordítás szemináriumán készültek, nyomtatásban nem jelentek meg.² Az összevetésben azok a szövegrészek szerepelnek, amelyek tartalmaznak alárendelő szerkezetet. Az eredeti szövegrész után minden esetben három különböző fordítás szerepel, ezt követi a fordítások elemzése. Mivel ezeknél könnyebben követhető az eredeti jelentés, ezért itt nem közlöm a szó szerinti fordítást.

- (6) Ben bir lüzumsuz adamın karısı olsaydım eğer...eski kadınların *dediği gibi*, üstüne fındık oturtulacak kadar yumuk yumuk elli, büyük memeli bir Yahudi kızı olurum. (Meryem 2011: 62)
- (6a) Ha egy mihaszna férfinak lennék a felesége... akkor én – *ahogy* a régi-ek *mondanak*, – egy dúskeblű zsidó lány lennék, akinek olyan puhus, gödröcskés keze van, hogy mogyorót lehetne beléjük helyezni.

- (6b) Ha egy haszontalan ember felesége lettem volna... nagy mellű zsidó lány lettem volna, akinek a keze olyan pufi, hogy *ahogy* a régmúlt asszonyai *mondanák*, a mogyoró is megáll.
- (6c) Ha én egy haszontalan ember felesége lennék... egy telt keblű zsidó lány lennék, akinek, *ahogy* a régi asszonyok is *mondták*, pufók kezeire mogyoróbokrot lehetne ültetni.

A török szövegben egy módhatározós alárendelés szerepel, amely azonban nem szerves része a mondatnak, hanem közbevetés, így a fordításokban is szervesen közbevetésként jelenik meg. A (6a) fordításban a közbevetés az eredetihez hasonlóan a főmondat lényegi része elé beékelve áll, ugyanakkor a főmondat állítmánya előrébb kerül, mivel még további bővítmények kapcsolódnak hozzá. A mondat első felében a fordítás a forrásnyelvi szöveget tartja tiszteletben, amikor többé-kevésbé azonos pozícióban hagyja a közbevetést, ezután azonban grammatikai áthelyezésekre van szükség. Az eredeti szöveg tiszteletben tartása a mondat első felében azt eredményezi, hogy a magyar olvasó számára nem válik világossá, hogy a „régiek” kijelentése csak a kezek jellemzésével van összefüggésben. A (6b) és a (6c) verzió nem követi az eredeti tagmondatrendet, a közbevetés közvetlenül az elé a szövegrész elé kerül, amelyre vonatkozik, így jobban érzékelhető, hogy mit is mondanak az asszonyok. Összességében azonban mindhárom fordításra jellemző, hogy elsődlegesen a célnyelvi normát követi, amikor nem próbálja módhatározói alárendelésként értelmezni a szöveget. A tagmondatok elhelyezésében azonban, különösen a (6a) esetében közrejátszik a forrásnyelvi szöveg tiszteletben tartása is.

- (7) Görenin bir daha, bir daha bakmak için kendisini *zaptedemediği kızlardan*, bilirsiniz. (Meryem 2011: 62)
- (7a) Tudják, olyan *lány*, akit ha látnak, nem tudják megállni, hogy ne forduljanak utána még egyszer.
- (7b) Tudják, *azok közül*, akik vonzzák a tekintetet, s *nem lehet levenni róluk a szemet*.
- (7c) Tudjátok az olyan lányok közül, akit ha egyszer megpillant valaki, *nem tudja a szemét levenni róla*.

Az eredeti mondatban az alárendelés a *kızlardan* ‘lányokból’ jelentésű szóhoz kapcsolódik. Az ilyen szerkezet tipikusan jelzői alárendelő mellékmondat formájában fordítható, azonban csak a (7a) és a (7c) esetében jelenik meg jelzői mellékmondat. A (7b) mondatban elmarad a *lány* szó, amelyhez kapcsolódhatna a jelzői alárendelés, így egyedi megoldásként részelő határozói alárendelés szerepel a fordításban. A *lány* szó elhagyását a célnyelvi norma motiválhatja, amely kerüli a szóismétlést, mivel az előző mondatban (6b) már szerepelt a *lány* szó. Mindhárom esetben jelentős változtatások történnek a forrásnyelvi szöveghez képest, amit az okoz, hogy az igenévnek számos saját bővítménye van. További nehézséget jelent, hogy az eredeti (7) mondatban sem szerepel állítmány, tehát egy hiányos mondatot kell fordítani. A forrásnyelvi szöveget a (7a) tartja tiszteletben leginkább az egyes tagmondatok megfogalmazása

tekintetében. Például a jelzői mellékmondatban az eredeti igenév (*zaptedemediği*) jelentéséhez közel álló kifejezés jelenik meg főnévi igenév formájában (*megállni*). A fordításban ezen kívül is átalakításokat kell végrehajtani, így kerül a célnyelvi szövegbe a feltételes jelentéstartalom, amely nem szerepel az eredeti szövegben, és az ennek következtében létrejövő mondatátszövődés. A (7b) és a (7c) fordítás egyaránt a célnyelvi normát tartja szem előtt, amikor az eredeti megfogalmazást a *nem tudja levenni a szemét valakiről* kifejezésre cseréli. A célnyelvi norma követése tehát jelentősen befolyásolja az utóbbi két fordítást.

- (8) Kolunun altında mecmua taşıdığında herhalde, okuyan yazan birisi olduğunu bir çirpıda anlayıverdim. (Meryem 2011: 62)
- (8a) Első pillantásra megállapítanám róla, hogy amolyan író-olvasó fajta, mert mindig a hóna alatt hordana valami folyóiratot.
- (8b) Egy csapásra felismertem volna, hogy tanult, minden bizonnyal azért, mert a hóna alatt mindig egy kötetet cipelt.
- (8c) Talán, mert folyton valami lapot hurcolt a hóna alatt, egy csapásra megértettem, hogy olvasott ember.

A forrásnyelvi (8) szövegben két igeneves szerkesztésű alak, egy tárgyi és egy okhatározói alárendelés szerepel. A tárgyi alárendelés esetében mindegyik fordításban megjelenik a rá jellemző átváltási művelet, azaz a főmondatot *hogy* kötőszós tartalomkifejtő tárgyi mellékmondat követi. Az okhatározói mellékmondat elhelyezésében az okozat-ok és az ok-okozat sorrend is megjelenik. Látszólag ez utóbbi, amelyet a (8c) fordítás valósít meg, követi a forrásnyelvi tagmondatsorrendet, valójában itt egy beékelődésről van szó, mivel a rejtett utalósóznak a *mert* kötőszó elé kellene kerülnie. A tárgyi és az okhatározói alárendelés fordítása tekinthető leginkább automatikus műveletnek a grammatikai átváltási műveletek közül, így nem meglepő, hogy ez esetben grammatikán kívüli tényezők nem játszottak szerepet a fordítások kivitelezésében.

- (9) Başkaca zamanlarda elimi sürmediğim yırtığı söküğü mahir bir terzinin duruşuyla başlardım dikmeye. (Meryem 2011: 63)
- (9a) Egy varrónő szakértelmével nekiállnék megvarrni a ruhákon a szakadásokat és a felfesléseket, melyekhez amúgy egy ujjal sem érnék.
- (9b) Gyakorlott varrónő-tartásban láttam volna hozzá a fesléseknek és szakadásoknak, amely munkához máskor hozzá sem nyúltam volna.
- (9c) Mint egy ügyes kezű varrónő ültem volna neki a foltozni és varrnivalónak, amelyhez máskor hozzá nem nyúltam volna.

Az eredeti szerkezetben (9) a fordítási problémát okozó igeneves szerkezet két főnév (*yırtığı söküğü* 'szakadás feslés; varrnivaló') közös bővítmenyeként jelzői helyzetben jelenik meg. Tipikus fordítása jelzői mellékmondat formájában képzelhető el, de akár egyszerű mondatként is fordítható lenne *kezem nem érintette varrnivaló* formában. Az utóbbi megoldás természetesen csak grammatikai szempontból pontos fordítás, műfordításként nem elfogadható, így mindhárom verzió a jelzői mellékmondat formájú kifejtést preferálja, azaz a

grammatikailag lehetséges megoldások közül a célnyelvi normának megfelelő változatot választja.

- (10) Üç gün sonra, bacağımdan çıkan birkaç kara tüyü ağzımda iyice yumuşattığım sakızla yolduktan sonra, en sevdiğim menekşe moru çiçekli *entarimi* geçirirdim sırtıma. (Meryem 2011: 63)
- (10a) Három nap múlva a lábamon kinöví néhány fekete szőrszálát kihúznám a szájamban gondosan *előpuhított gyantával*, aztán fölvenném a *kedvenc* ibolyaszínű ruhámat.
- (10b) Három nappal később a lábamon kinőtt néhány sötét szőrszálát kihúztam volna a *rágógumival*, amelyet jól megpuhítottam a számban, s egy [sic!] magamra terítettem volna [egyik] violamintájú köntösömet.
- (10c) Három nap múlva, miután a számban *puhított rágóval* kiteptem azt a néhány sötét szálát a lábamról, ibolyakék virágos kendőmet a vállamra terítettem.

A forrásnyelvi szövegben (10) két főnévhez kapcsolódó igeneves szerkezet is szerepel. A török szöveg első alárendelése esetében a fordításokban egyszerű mondatná alakítás és mellékmondatos kifejtés is megfigyelhető. A (10b) fordítás mellékmondatos kifejtése (*amelyet jól megpuhítottam a számban*), bár értelmes mondatot eredményez, zavaró lehet a mondat időviszonyainak értelmezésekor, mert nem teszi egyértelművé, hogy a rágó megpuhítása előbb történt, mint a szőrszál kihúzása. A fordító itt feltehetőleg automatikusan alkalmazta a mellékmondattá való alakítást, ami arra utal, hogy létezhet egy általános fordítási norma is török–magyar irányban, amely a mellékmondatos fordítást preferálja az igeneves szerkezeteknél. A második szerkezet esetében a ruhadarabra vonatkozó ‘amelyet a legjobban szeretek’ jelentésű igenév egyedül a (10a) fordításban jelenik meg a *kedvenc* szó révén, példát adva ezzel a főnevet bővítő igenevek grammatikai és jelentéscserét is alkalmazó fordítására. A (10b) és a (10c) teljesen elhagyja ezt az elemet. A (10a) fordításban viszont a *virágos* jelző marad el. Mindez arra enged következtetni, hogy a jelzők túlzott halmozása ellenkezik a célnyelvi normával. Mindhárom fordítás elhagy egy-egy jelzőt, ami arra utal, hogy nem grammatikai kényszer, hanem a célnyelvi norma eredményezi, hogy a (10b) és a (10c) fordítás kihagyással él, és ezáltal eltér a szerkezet esetében tipikus fordításoktól.

- (11) O, iceriye girer girmez ben üzerimde bir yaka iğnesi gibi iğreti *taşıdığım aşkın* insanı utangaçlaştırın, hissileştiren, halsizleştiren hallerini bir kenara atar; şöyle bir sağa sola kıpırdanırdım *olduğum yerde* ve koca memelerim sanki tesadüfen vücuduma konuvermiş iki tombul kuş gibi başlardı çırpınmaya. (Meryem 2011: 63)
- (11a) Amint belépne, a brossként *viselt*, megjátszott *szerelmem* elfeledné a helyzetét, mely megszégyeníti, megindítja és elgyengíti az embert; jobbra-balra izegnék-mozognék a *helyemen*, nagy melleim pedig elkezdenének reszketni, mint két kövér madárka, melyek véletlenül a testemre telepedtek.

- (11b) Amint belépett volna, mint egy válltút, úgy hajítottam volna félre a mímelt szerelem állapotait, amelyek félénkké teszik, elérzékenyítik, elszomorítják az embert; csak *egy helyben* mocorogtam volna, s hatalmas melleim, mintha csak véletlenül a testemre szállt kövér madárkák lettek volna, verdesni kezdtek volna.
- (11c) Alighogy belépett, én félretettem minden szégyenlősséget és érzélgősséget, amely elgyengíti az *olyan embert, aki mint egy brosst hordozza megjátszott szerelmét*. A *helyemen* jobbra-balra mocorogva hatalmas kebleim mintha csak véletlenül pihennének meg a testemen, pufók madárkák módjára kezdtek verdesni.

A török szövegben két helyen fordul elő igeneves szerkezet. Az első esetben a szöveg főmondatában birtokos jelzőként szereplő *szerelem* szó (ezt a szerepet tükrözi a második fordítás *szerelem állapotai* szintagmája) előtt jelzői helyzetben jelenik meg az igenévi rész. A fordításokban jelzői mellékmondat vagy egyszerű mondat alakítás eredményeként minőségjelző bővíthetné a *szerelem* szót, de a fordításra ezúttal jelentős hatása van a szövegkörnyezetnek. Az eredeti szövegben (11) valóban szerepel a *szerelem állapotai* szintagma, mint a (11b) fordításban, ez azonban idegenszerűen hat magyarul, így a (11a) és a (11c) fordításban nem jelenik meg. A (11a) fordítás átalakítások révén igyekszik értelmezni az eredeti megfogalmazást, ennek eredményeként jelenik meg a *helyzetét* szó. A (11c) fordítás viszont a célnyelvi normát tartja szem előtt, ezért teljes egészében elhagyja azt a mondatrészt, amelyhez a *szerelem* szó eredetileg kapcsolódott. Tehát ez esetben nemcsak a konkrét szerkezet, hanem korábbi fordítói döntések befolyásolják a fordítás kivitelezését. Így csak a (11a) fordítás tud a szerkezetre jellemző átalakítást alkalmazni, azaz jelzőt – (*brossként*) *viselt* – létrehozni az eredeti bővítményből. A (11b) fordítás kénytelen elhagyni ezt a jelentésmozzanatot, a harmadik fordításban pedig az átalakítások azt eredményezik, hogy egy másik mondatrészhez kapcsolódva jelenik meg alárendelő mellékmondat (*olyan embert, aki mint egy brosst hordozza megjátszott szerelmét*). A mondat második igeneves szerkezete létigéből jött létre, mellékmondatos formában *a helyen, ahol vagyok* formában lenne fordítható, mindhárom fordítás esetében érvényesül azonban az a tendencia, amely a semleges tartalmú igenév egyszerűsítésére törekszik. A célnyelvi norma hívja elő tehát a *helyemen* alakot, illetve a személyre való utalást elhagyó *egy helyben* formát.

- (12) Ada vapuru *olduğunu* ta adaya varıncaya kadar *anlamazdım*. Yaşlı mübarek bir kadının elini öperken bundan sonra *kocam* olacağımı *umut ettiğim adamın* neredeyse üç ay boyunca bir daha bu eve *uğramayacağım* da. (Meryem 2011: 64)
- (12a) Egészen addig nem is tudnám, *hogy a hajó szigetekre megy*, amíg meg nem érkeznénk. Ahogyan nem tudnám *azt sem, hogy* miután megcsókoltuk egy idős, tiszteletreméltó asszonyság kezét, a *férfi, akiről azt reméltem*, ezután a *férjem lesz*, három hónapig *haza se fog nézni*.

- (12b) Egészen addig fel sem fogtam volna, *hogy ez a hajó a szigetekre visz*, amíg meg nem érkeztünk volna. Ahogy *azt* sem, hogy közel három hónapig *nem fog visszatérni* ebbe a házba ez a *férfi*, *akiről azt hittem volna*, miután kezét csókoltam egy idős, (szent) asszonynak, *hogy a férjem lesz*.
- (12c) Csak mikor megérkeztünk, vettem észre, *hogy a hajó a szigetre tartott*. Ahogy *azt* is, csak mikor már egy idős, tiszteletreméltó asszony kezét csókoltam, értettem meg, *hogy a férfi*, *akiről azt reméltem, hogy a férjem lesz*, három hónapig *felé se fog nézni* ennek a háznak.

Az idézett rész első mondatában egy tárgyi alárendelés szerepel, ennek megfelelően mindhárom fordításban egységesen megjelenik egy-egy *hogy* kötőszós, tartalomkifejtő tárgyi mellékmondat. A forrásszövegben (12) egy létigéből képzett igenév szerepel, ezért a mellékmondatban megjelenhetne névszói állítmány a fordításokban, mégis mindhárom fordításban igei állítmány fordul elő. Ez azzal magyarázható, hogy az eredeti szövegben szereplő *ada vapuru* ‘szigeti hajó’ kifejezés egy reália, speciális fogalom az isztambuli közlekedésben. Magyar viszonylatban hasonló lehet például a budapesti *kisföldalatti*, amely szépirodalmi szövegben szintén nem feltétlenül fordítható pusztán ‘metró’ értelemben. A *szigeti hajó* kifejezés tehát túl homályos lenne a fordításban, ezért mindhárom változatban a reália jelenléte miatt érvényesül az explicitáció elve, azaz mind-egyik fordításban egy árnyalattal kifejtettebb verzió szerepel. A (12a) fordítás mégis eltér a másik kettőtől abban a tekintetben, hogy a reália értelmezését az általánosítás irányába viszi, míg a másik két fordítás jelzi, hogy egy speciális úticélról van szó. Ez esetben tehát egy kultúraspecifikus jelenség motiválja az explicitációs elv működését, amely meghatározza a fordítói választást.

A török szöveg második, hiányos mondatában három, igenevet tartalmazó alárendelő szerkezet szerepel. A főmondat állítmánya azonos az előző mondatéval, ezért az eredeti szövegben nem szerepel állítmány ebben a mondatban. Az első és a harmadik fordítás azonban megjeleníti a kihagyott állítmányt, csak a második fordítás használ az eredetihez hasonló hiányos mondatot. A hiányzó állítmány tárgyi bővítője (*uğramayacağı*) mindhárom fordításban automatikusan *hogy* kötőszós tartalomkifejtő tárgyi mellékmondat formájában jelenik meg. A tárgyi mellékmondatban szereplő alanyhoz (*adam* ‘férfi’) a törökben további alárendelő szerkezet (*umut ettiğim* ‘akiről reméltem’) kapcsolódik. Ez az értelmező jelzői alárendelés azonban még egy további tárgyi alárendeléssel is bővül (*kocam olacağı* ‘[azt reméltem], hogy a férjem lesz’). A (12a) és a (12c) fordításba beillesztett állítmány lehetővé teszi, hogy a forrásnyelvi szöveghez hasonlóan a tárgyi bővítő a mondat végére kerüljön, mintegy csattanóként, a (12b) változat azonban az állítmány hiánya miatt kénytelen előrébb helyezni a tagmondatot (*hogy közel három hónapig nem fog visszatérni...*), hogy követhető maradjon a szöveg. Mindhárom megoldás tekintettel van tehát a forrásnyelvi szövegre, de míg a (12b) fordítás lokálisan ragaszkodik egy forrásnyelvi formához, a (12a) és a (12c) fordítás globálisan tekint a szövegre, így inkább stilisztikai, mint grammatikai szempontok vezérlik az utóbbi két fordítást.

- (13) Ben de bu sefer karşı pencereden bakardım sokağa, yine çekirdek çıtlatır, yine laflardım gelen geçenle ve şükrederdim Tanrı'ya beni böylesine lüzumsuz adamın karısı olmaktan son anda *kurtardığı için*. (Meryem 2011: 64)
- (13a) Én ekkor már a szemközti ablakból néznék ki az utcára, megint szotyit eszegetnék, cseverésznék a járókelőkkel, és hálát adnék az égnek, *hogy megmentett* engem attól, hogy egy ilyen mihaszna férfinak legyek a felesége.
- (13b) Így aztán a szemközti ablakból lestem volna az utcát, megint szotyoláztam volna és megint fecsegttem volna az arrajárókkal, s hálát adtam volna Istennek, *hogy* az utolsó pillanatban *megmentett* attól, hogy egy haszontalan embernek legyek a felesége.
- (13c) Immár a túloldaltól bámultam az utcát, újra rágcsáltam a szotyolát, pletykálgoktam az arra járókkal és hálát adtam az égnek, *hogy* az utolsó pillanatban *megmentett*, és mégsem lettem a haszontalan ember felesége.

Az eredeti szövegben (13) rendhagyó módon egy inverzió szerepel, így nem a főmondat állítmánya áll a mondat végén, hanem a mellékmondaté. A szokatlan szórend az eredeti szövegben beszéltnyelvűséget hivatott érzékeltetni. Mivel a fordításban okhatározói viszony esetén egyaránt elképzelhető ok-okozat és okozat-ok sorrend, ezért a fordítások nem tudják visszaadni a beszéltnyelvűségre való utalást, annak ellenére, hogy egységesen okozat-ok sorrend szerepel mindhárom megoldásban, ami követi az eredeti mondatsorrendet. Az idézett példában tehát a forrásnyelvi szórend tiszteletben tartása ellenére olyan veszteséggel kell számolni a fordításban, amely nem kiküszöbölhető a grammatikai átváltási műveletek segítségével.

Az előbbi néhány példából kitűnik, hogy gyakorlatlan fordítók esetében gyakran szüremkedik be a célnyelvi szövegbe a forrásnyelv hatása például a tagmondatsorrend követésében vagy a szóválasztásban. Nem befolyásolja azonban a tagmondatsorrendet a forrásnyelv azokban az esetekben, amikor erős tendencia működik az alárendelő szerkezet átváltásakor, mint a tárgyi vagy az okhatározói alárendelés esetén. Előfordul, hogy a forrásnyelvi szöveg tiszteletben tartása esetén is veszteségekkel kell számolni, például ha a tagmondatok sorrendisége stilisztikai szempontból is információt hordoz, de ezt a célnyelv nem tudja hasonló eszközökkel érzékeltetni. A fordítások közti különbségekből látszik, hogy a forrásnyelv tiszteletben tartásának is több megközelítése lehetséges. A grammatikai átváltási műveletekre hatással lehet például, hogy a fordító mekkora egységet tart szem előtt a forrásnyelv követésében. Egy bizonyos fordulathoz ragaszkodva a fordító nagyobb átalakításra kényszerülhet a mondat más pontjain, vagy egy egész mondatot tekintve a hangsúlyviszonyokhoz mérten alakíthatja a fordítást.

A célnyelvi norma is befolyásolhatja a keletkezett szöveget. Például előidézhet jelentésváltozást, amely átrendezheti a mondat szerkezetét, így hatással lehet a grammatikai átváltási műveletek kivitelezésére is. Más esetben csupán a lehetséges érvényes változatok közti választást befolyásolja a célnyelvi norma.

Az explicitáció elve érvényesülhet például a kultúraspecifikus jelenségek esetében. Ilyenkor a fordítók a lehetséges változatok közül a kifejtettebb, alárendelő szerkezetek esetében jellemzően a mellékmondatos formát választják.

Egyes megoldások arra engedtek következtetni, hogy a forrásnyelvi szöveg tiszteletben tartásának vagy a célnyelvi norma követésének elvén túl létezik egy átfogóbb fordítási norma is török–magyar fordítási irányban, amely az igeneves szerkesztésű alárendelések esetében a mellékmondatos kifejtést tartja elsődlegesnek. Ettől a fordító csak akkor tér el, ha a mellékmondat nem illeszthető be zökkenőmentesen a szöveg egészébe, vagy a célnyelvi normának jobban megfelelő megoldás kínálkozik. Az utalószó kerüléséről is feltételezhető, hogy fordítási normaként működik török–magyar fordítási irányban, mivel mind az előző példákra, mind a nyomtatásban megjelent fordításokra jellemző, hogy nem pótolják ezt a forrásnyelvből hiányzó kategóriát.

Végül azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a fordítás nem bontható le egymástól független műveletekre, így egy korábbi döntés a fordításban befolyásolja a további átváltási műveleteket is, azaz a kialakított szöveggörnyezet is döntő hatással van arra, hogy milyen grammatikai átváltási műveletet tud alkalmazni a fordító.

3. Az átváltási műveletek vizsgálatának tapasztalatai

Elemzéseim célja az volt, hogy a török–magyar fordítási irányban ne csupán egy-egy kiragadott lexikai problémát járjak körül, hanem olyan sajátosságokat vizsgáljak, amelyek a fordítások felépítését, szövegszervezését alapvetően meghatározzák. A szerkezetek grammatikai szempontú elemzése során beigazolódtott, hogy bár a fordításokban gyakran jelenik meg alárendelő mellékmondatos forma, az átváltás nem automatikus művelet. Előfordulhat, hogy a fordításban egyszerű mondat, mellérendelés vagy a várttól eltérő alárendelő szerkezet szerepel. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a tipikus fordítástól eltérő szövegrészek is tendenciaszerűen működnek, azaz egy adott szerkezetnél jól körülírhatóak azok a megoldások, amelyek megjelennek a fordításokban. A grammatikai szempontú elemzés következtetéseire építve arra kerestem a választ, hogy az elkülönített típusok esetében a grammatikán túl milyen más tényezők befolyásolják a fordítói döntést, és mi motiválja a lehetséges változatok közti választást.

A két eltérő megközelítés tapasztalatai alapján kísérletet lehet tenni az indoeurópai–magyar fordítási iránytól való eltérések és azonosságok megfogalmazására az átváltási műveletek terén. A török–magyar fordítási irány esetében is érvényes, hogy a fordítónak tudatosan gondoskodnia kell az utalások egyértelműségéről, azaz tudatos konkretizálásra van szükség. Az indoeurópai nyelvekre is jellemző, hogy fordításuk során a magyarban több mondategység jelenik meg (Klaudy 1999b: 192–193), török–magyar irányban azonban ez szélesebb körben elterjedt és kevésbé fakultatív művelet, mint az indoeurópai nyelvek esetén. Sajátosan a török–magyar irányban megjelenő betoldás a birtokos személyjel, amely azonban grammatikai kihagyással jár a mondat más pontján.

Jellemző kihagyás emellett a törökről magyar nyelvre való fordításban a jelzői szerepű befejezett melléknévi igenevek esetén a személyre utaló toldalék elhagyá-

sa. A kihagyás más esetben, egész szóalakokra vonatkozóan is jellemző török–magyar irányban, mivel a tapasztalatok azt mutatják, hogy a magyar nyelv sokkal inkább törekszik a szóismétlés elkerülésére. Emellett egy jelentés-összevonással együtt járó jellegzetes grammatikai kihagyás is megfigyelhető török–magyar viszonylatban. Az indoeurópai nyelvek közül ez ahhoz a magyar–német viszonylatban jelentkező jelenséghez hasonlít, amelynek során a magyar jelzős szerkezetek helyén összetett szó áll a német szövegekben (Klaudy 1999b: 67–68).

A török és a magyar nyelv esetében ez azonban épp fordítva a magyarra való fordításkor jelenik meg, amikor a jelzői helyzetben álló igenév eltűnik, viszont jelentéstartalma megjelenik egy összetett szó révén. Indoeurópai–magyar fordítási irányban jellemző az általános jelentésű igék és konkrét jelentésű főnevek kapcsolatának egyetlen konkrét igével való fordítása (Klaudy 1999b: 70–71). A konkretizálás török–magyar irányban is jellemző azzal a különbséggel, hogy nem igéből és főnévből válik egyetlen ige, hanem igenévből és főnévből álló szintagma alakulhat át igévé.

A legjellegzetesebb átváltási művelet török–magyar fordítási irányban a grammatikai áthelyezés, mivel az átváltások többsége arra épül, hogy balról bővülő szerkezet helyett jobbról bővülve, mellékmondatot létrehozva jeleníti meg az alárendelő viszonyokat. Ez a jelenség jelzők esetében is megfigyelhető. Azaz, míg indoeurópai–magyar irányban a jobbra álló jelzők balra helyezése jellemző (Klaudy 1999b: 237–239), török–magyar irányban a balra álló jelzők, illetve jelzői alárendelések jobbra helyezése, mellékmondatos formában való fordítása általános.

Az indoeurópai nyelvekre jellemző, hogy az SVO szórendből kifolyólag az igei állítmány bővítményei az igétől jobbra helyezkednek el, ehhez képest a magyar SOV sorrend miatt ezeknél a fordításoknál jellemző, hogy a bővítmények az igétől balra szerepelnek (Klaudy 1999b: 241). A török nyelv a magyarhoz hasonlóan szintén SOV sorrendű, mi több, jobban ragaszkodik az állítmány mondatvégi pozíciójához, mint a magyar, így török–magyar irányban, az előzőekkel szemben, épp a balra elhelyezkedő bővítmények jobbra helyezése tipikus. Ezzel a sajátossággal függ össze, hogy míg az indoeurópai nyelvek és a magyar között mindkét irányban megfigyelhető a megszakítások áthelyezése (Klaudy 1999b: 250–251), magyarról törökre való fordítás esetén sokkal kötöttebb a tagmondatsorrend, így a megszakítások változatos elhelyezése török–magyar irányban képzelhető el.

Az idéző mondategység elhelyezése is csak török–magyar fordítási irányban rugalmas, magyarról törökre való fordítás esetén behatároltabbak a lehetőségek. Indoeurópai–magyar, illetve magyar–indoeurópai irányban azonban egyaránt változatos lehet az idéző mondategység elhelyezése (Klaudy 1999b: 251–252). Az áthelyezésekre vonatkozó megfigyeléseket összegezve, míg Klaudy azt állapítja meg, hogy „az IE nyelvekről magyarra való fordítás sorozatos balra helyezésekből áll” (Klaudy 1999b: 252), török–magyar viszonylatban épp ellenkezőleg, sorozatos jobbra helyezés figyelhető meg. A grammatikai cserék esetén indoeurópai–magyar irányban a névszók igésítése jellemző (Klaudy 1999b: 263–264). Bár erre is akad példa török–magyar irányban, a vizsgált szerkezet esetén a leggyakoribb grammatikai csere az igenevek igésítése.

A grammatikai átváltási műveletek alapproblémáját találóan fogalmazza meg az alábbi gondolat: „Az a tény, hogy a forrásnyelvi grammatikai formának

nincs közvetlen megfelelője a célnyelvben, csak annyit jelez a fordítónak, hogy ‘ez az út nem járható’, de hogy melyik úton induljon el, azt nem szabja meg” (Klaudy 1999b: 274). Ahhoz, hogy az olvasó megfélekedve a technikai részletekről, élvezettel merülhessen bele egy idegen nyelvről fordított műbe, fordítók tudatos és következetes munkájára van szükség, amelynek megvalósításához kívánt adalékul szolgálni a jelen tanulmány is.

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom Dr. Balogh Juditnak a magyar mondatok szerkezetének feltárása során tett észrevételeiért.
- ² Köszönet illeti Czentrár Andrást és Gránicz Kingát, akik hozzájárultak, hogy a dolgozatban fordításaik szerepeljenek.

Irodalom

- Banguoğlu, T. 1998. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haader L. 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler B. (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 472–530.
- Klaudy K. 1999a. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 1. évf. 2. szám. 5–21.
- Klaudy K. 1999b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Keszler B. 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler B. (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 461–471.
- Rubovszky E. (szerk.) 1974. *Török elbeszélők*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Források

- Meryem, Hatice 2011. Lüsumsuz Adam. In: Meryem, H. *Sinek Kadar Kocam Olsun Basımda Bulunsun*. İstanbul: İletisim Yayınları. 62–64.
- Pamuk, Orhan 1991. *Kara Kitap*. İstanbul: Can Yayınları.
- Pamuk, Orhan 2000. *A fehér kastély*. (ford. Komáromy Rudolf). Budapest: Ulpius-ház Könyvkiadó.
- Pamuk, Orhan 2005. *Beyaz Kale*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Orhan 2006a. *A fehér vár*. (ford. Csirkés Ferenc). Budapest: Ulpius-ház Könyvkiadó.
- Pamuk, Orhan 2006b. *İstanbul: Hatıralar ve Şehir*. İstanbul: İletisim Yayınları.
- Pamuk, Orhan 2007. *İztambul*. (ford. Nemes Krisztián). Budapest: Ulpius-ház Könyvkiadó.
- Pamuk, Orhan. 2008. *Fekete könyv*. (ford. Tasnádi Edit). Budapest: Ulpius-ház Könyvkiadó.
- Şafak, Elif 2006. *Baba ve Piç*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Şafak, Elif 2007. *Siyah Süt*. İstanbul: Dogan Kitap.
- Şafak, Elif 2009. *Az isztambuli fattyú*. (ford. Nagy Marietta és Sipos Kata) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Şafak, Elif 2011. *Fekete tej*. (ford. Sipos Kata) Budapest: József Műhely Kiadó.